

Вадим Ададуrow

**УЯВЛЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО
УРЯДУ СТОСОВНО
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ПОЧАТКУ ХІХ ст.**

Великим географічним рубежем, за яким знання й уявлення французів стосовно Росії втрачали чіткість своїх обрисів, був не її тогочасний західний кордон, а Дніпро, ріка, яка до 1793 р. становила пограниччя між цією імперією та Річчю Посполитою. Тісно пов'язані у культурному й економічному відношеннях з рештою територій Речі Посполитої, землі на правобережжі Дніпра були порівняно добре відомі відповідним службам французького уряду, передусім завдяки численним повідомленням представників тутешньої польської та литовської шляхти, які вбачали у перемогах Наполеона запоруку відновлення status quo ante поділів Польщі. Що ж стосувалося земель на лівому березі Дніпра, то французький уряд був поінформований про їхнє становище не найкращим чином, що добре видно на прикладі лівобережної України. Звернувши свою увагу на цей край лишень напередодні війни 1812 р. під впливом ознайомлення з написаною у середині ХVІІІ ст. французьким просвітником Вольтером “Історією Карла ХІІ”¹, Наполеон безперечно усвідомив обмеженість і застарілість інформації, яка містилася у цьому першоджерелі його уявлень. Відтак він поставив перед Статистичним відділом Військового міністерства завдання укласти відповідні дійсності “Статистичні описи” (Statistiques) малоросійських губерній Росії, які стали під час військової кампанії 1812 р., у поєднанні з даними розвідки, одним з головних джерел інформаційного насаження уяви французького командування стосовно цієї імперії.

Отримавши від свого уряду завдання описати практично невідому французам країну Європи, аналітики Генерального штабу опинилися у досить складній ситуації, адже у досить стислі терміни вони мушили створити вірогідні образи тієї дійсності, про яку мали лишень уривчасті, суперечливі й часто фантастичні відомості. Втім, їхнє становище не можна було назвати безвихіддю. Адже чимало дослідників писали наукові праці про чужоземні народи, не виходячи з власних кабінетів, формуючи своє уявлення про досліджуваний об'єкт коштом

---

¹ Les lectures de Napoleon // 1812. La guerre de Russie. Notes et documents / Publication par A. Chuquet. Paris, 1912. – Т. 2. – Doc. № 32. – Р. 96.

залучення опублікованих свідчень. Відтак першоджерелами для написання “Статистичних описів” стали опубліковані праці авторства більшою чи меншою мірою відомих науковців і подорожників, або офіційні статистичні публікації, такі, наприклад, як щорічні звіти Міністерства внутрішніх справ та загальноросійські ревізькі “сказки” кріпосних душ. Перелік авторів, праці котрих лягли в основу “Статистичних описів”, подає заголовок одного із цих документів, який називався “Фізичний і політичний стан Російської імперії. Витяг з праць Ломоносова, Вільямса, Ле Клерка, Левека, Бофора, Демоньє і Кастера”². Наприкінці “Географічного і статистичного опису Росії” було вміщено бібліографію першоджерел, більшість з яких становили праці російських, а також німецьких дослідників, які мали в усі часи докладніші відомості про Східну Європу, ніж французькі автори. Найбільш показовим свідченням запозичень з творів німецьких авторів є означення у деяких “Статистичних описах” російських адміністративних одиниць – губерній – німецьким терміном “намісництво” (Statthalterschaft). Найважливішими за кількістю посилань з-поміж згаданих у цьому переліку праць були “Статистично-історична картина Росії наприкінці XVIII ст.” авторства російського академіка Генріха Шторха (1800 р.), “Опис всіх народів, які перебувають під благодатним пануванням Олександра I, імператора Всеросійського” авторства німецького географа та подорожника Фрідріха Гемпеля (1803 р.), “Статистика Росії” іншого німецького автора, Йогана Готліба Георгі (1798 р.)³

Укладаючи “Статистичні описи” переважно на основі праць географів й етнографів, аналітики Військового міністерства були приречені на те, щоб скопіювати методологію, яка була використана цими дослідниками. Відтак кожен “Статистичний опис” становив свого роду “географічно-етнографічний портрет” описуваної у ньому губернії – починаючи від її географічного становища, природних ресурсів, народонаселення, переходячи до особливостей суспільного й адміністративного устрою і, нарешті, відтворюючи дивовижу матеріальної та духовної культури. Однак, на відміну від наукових праць, які були покликані служити абстрактній академічній меті розширення знань про Ойкумену, “Статистичні описи”, які було укладено на їх основі, призначалися стати першоосновою для планів великого завоювання, а отже були творами “політичної географії й етнографії”.

² Service historique de l'armee de la terre (далі – SHAT), Archives Militaires (далі – AM), serie “Memoires et renseignements” (далі – MR), sous-serie “M 1”, carton 1488/1, f. 26–27 [Etat physique et politique de l'Empire de Russie. Extrait des auteurs des Lomonossov, Williams, Leclerc, Leveque, Beaufort, Desmeunier et Castera].

³ Ibid., carton 1487/1 [Description géographique et statistique de la Russie (1812)].

Кожен з цих описів був документом-матрицею (*minute a copier*), призначеним для копіювання і наступного розповсюдження серед вищих військових чинів Французької імперії.

Серед статистичних документів наполеонівської доби, які присвячено Російській імперії, в Архіві Історичної служби сухопутної армії Франції зберігаються й такі, які безпосередньо стосуються земель лівобережної України. У трьох описах подано характеристику Чернігівської та Полтавської губерній, у трьох – східної частини Київської губернії. З-поміж цих документів можна виокремити основні, так би мовити, первинні описи, та похідні від останніх, тобто ті описи, що повторюють основні в скороченому варіанті з незначними доповненнями. Значним обсягом інформації та ретельністю викладу (про що, зокрема, свідчать численні латинографічні транскрипції термінів, що їх подано українською, російською та німецькою мовами у дужках) вирізняється “Статистичний опис Малоросійського губернаторства, яке охоплює Чернігівську та Полтавську губернії”⁴, а також один зі “Статистичних описів Київській губернії”⁵. Решта описів є похідними від згаданих, і в багатьох уривках дослівно або у скороченій формі повторюють дані, викладені у цих первинних документах⁶. Втім, деякі прикметні доповнення роблять їх також важливим джерелом реконструкції уявлень французьких урядовців. Аналізуючи та співставляючи інформацію з шести перелічених “Статистичних описів” та доповнюючи її даними з дотичних описів, як от “Сумарних деталей стосовно Волині, Поділля та Київщини, згідно російського адміністративного поділу”⁷, а також інших джерел інформації французького військового командування стосовно лівобережної України, ми відтворимо образ цього регіону в уяві Наполеона під час війни 1812 р.

Визначення території та меж лівобережної України

У своїй “Історії Карла XII” Вольтер, оповідаючи про ухвалене поблизу Смоленська шведським королем рішення спрямувати своє військо лівобережжям Дніпра у напрямку на південь, навів опис України, яка “простягається з півдня на північ близько сотні наших льє?, і майже так само зі сходу на захід; вона ділиться на дві майже

⁴ Ibid., carton 1487/8 [Gouvernement de la Petite Russie (comprenant ceux de Czernighov et de Poltava)]

⁵ Ibid., carton 1489/12 [Gouvernement de Kiev].

⁶ Ibid., carton 1487/5 [Les gouvernements de Tschernigov et de Poltava]; Ibid., carton 1489/13-16 [Statistique des gouvernements de Tchernigov et de Poltava]; Ibid., carton 1487/6 [Gouvernement de Kiev]; Ibid., carton 1487/9 [Gouvernement de Kiev, traduction des extraits tires de l'ouvrage de M. Georgij].

⁷ Ibid., carton 1488/8 [Detaillies sommaires sur les gouvernements de Volhynie, Podolie et Kiovie, d'après la division russe].

рівні частини Борисфеном, який пересікає її з північного-заходу на південний схід; її столицею є місто Батурин, розташоване на невеликій річці Сейм”⁸. Згадавши далі про намір Карла XII зайняти Полтаву, Вольтер відзначив, що “це місто розташоване на ріці Ворскла, що на східній окраїні України, в тринадцяти великих милях від Борисфену, неподалік від території запорожців”⁹. Таким чином, французькому імператорові, який прочитав цей твір, лівобережна Україна мусила уявлятися розташованою вздовж Дніпра не надто широкою, бо заледве у 150–200 кілометрів на схід від цієї ріки, смугою землі, яка колись межувала на півдні з землями запорожців.

У дискурсах Вольтера й інших інформаторів уряду Наполеона Україна характеризувалася як видовжена вздовж берегів Дніпра прикордонна територія між Росією та Польщею, яка після поділів останньої увійшла цілком до складу Російської імперії. У одному зі своїх меморандумів періоду війни 1812 р. до державного секретаря Ю.-Б.Маре граф Т.Морський писав, що “Україна – це підросійська губернія, яка охоплює не лишень рештки польської України вздовж правого берега Дніпра до кордонів Нової Сербії і [далі] вздовж Татарщини до Дністра, але [також] частину Малоросії, краю, що його було приєднано до цієї (Російської. – В.А.) імперії понад 130 років тому”¹⁰. На противагу правобережній, так званій “польській Україні”, лівобережна, зазвичай, окреслювалася як “російська Україна”. Уявна класифікація “польська Україна / російська Україна”, якою оперували інформатори французького уряду, була відповідною ситуації польсько-російського пограниччя у період між 1654 та 1793 рр. Згідно пояснення, до якого вдався упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства”, “російська Україна”, яка охоплювала території пізніших Чернігівської та Полтавської губерній, утворилася наступним чином: “Край, який є кордоном (Україна) Росії і який становить її [Росії] частину, був колись, як і його мешканці, то вільний, то під польським протекторатом, то у стані війни з Польщею. Під час цієї війни формуються козацькі полки – Ізюмський, Охтирський, Стародубський. У 1654 році, за їхнього гетьмана Богдана Хмельницького, вони прийняли у вигляді конституційних умов протекторат Росії, більшість

⁸ *Voltaire. Histoire de Charles XII // Ejustd. Oeuvres completes.* – Paris, 1830. – Т. 18. – Р. 161.

⁹ *Ibid.* – Р. 171.

¹⁰ *Ce gouvernement comprenant non seulement les restes de l'Ukraine Polonoise le long de la rive droite du Dnieper jusqu'aux frontieres de la Nouvelle Serbie et le long de Tartarie jusqu'a Dniester, mais aussi une partie de la Petite Russie, pays joint a cet Empire depuis plus de 130 ans (Archives Nationales, serie "AF IV", carton 1650, f. 592 [Tableau de l'etat statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski]).*

з них перейшла з правобережжя на лівобережжя Дніпра, на їхню сучасну територію, яка є дуже розлогою”¹¹.

Не підлягає сумніву, що одним з першоджерел інформації для цього опису стала вже згадана праця Ф.Гемпеля “Опис усіх народів, які перебувають під благодатним пануванням Олександра I, імператора Всеросійського”, французьке видання якої, доповнене чудовими ілюстраціями німецького гравера Г.-Г.Гайслера, побачило світ в добу консульства¹². Після косметичної переробки французький аналітик використав значні фрагменти праці Ф.Гемпеля. Зокрема, вищезгаданий уривок його дискурсу майже дослівно відповідав оповіді німецького дослідника стосовно обставин утворення України на кордоні Росії з Польщею та Туреччиною: “То залежна від Росії, то вільна, то під протекторатом поляків, то у стані війни з останніми, Україна, отримавши 1654 р. вигідні конституційні угоди, обрала протекторат росіян; тоді більшість її мешканців перейшли на лівий берег Дніпра й оселилися в краї, що його замешкують донині і в якому вони дуже розповсюдилися”¹³.

Ретельний дослідник, яким був Ф.Гемпель, не міг не вказати першоджерел поданої ним інформації, найважливішим з-поміж яких він вважав “чудову працю стосовно Малоросії” – “Географічно-статистичну енциклопедію Російської імперії” за редакцією професора Московського університету Йогана Гайма (1786)¹⁴. Статті стосовно України для згаданого словника допомагали укладати такі відомі дослідники як Гюльденштедт, Шуєв, Сумароков, Ізмайлов, котрі неодноразово бували в цьому краї¹⁵. У статті під гаслом “Малоросія” зазначалося, що остання охоплює Київське, Катеринославське та Новгород-Сіверське намісництва, а в якості її західного кордону вказувалися польські провінції¹⁶.

Таким чином, на прикладі “Статистичного опису Малоросійського губернаторства” ми можемо побачити, що ланцюги інформації, на основі якої формувалися уявлення французьких урядовців стосовно України, були нерідко досить довгими та заплутаними. Дискурс “Ста-

¹¹Leurs pays qui est la frontiere (Ukraine) de la Russie, et qui en fait partie, fut ainsi que ses habitants tantot libre, tantot sous la protection polonoise, tantot en guerre avec la Pologne. En 1654, sous leur hetmann Chmelinski, ils accepterent, sous les formes des conditions, la protection de la Russie, et la plupart vinrent de la rive droite sur la rive gauche du Dnieper dans leur territoire actuel qui est tres etendue (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 13).

¹²Hempel F. Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d’Alexandre I, empereur de toutes les Russies. Paris, 1803.

¹³Ibid. – P. 137.

¹⁴Heym J. Versuch einer vollstandigen geographisch-topographischen Encyclopadie des Russischen Reichs nach alphabetischer Ordnung. 2 Aufl. Göttingen, 1796.

¹⁵Hempel F. Op. cit. – P. 139.

¹⁶Heym J. Op. cit. – S. 459.

тистичного опису Малоросійського губернаторства” мав декілька рівнів інформаційного наснаження: праця” Гемпеля становила його безпосереднє й, на перший погляд, неупереджене першоджерело. Однак, у свою чергу, згадана праця мала власні першоджерела, більшість з яких укладалася дослідниками, котрі висловлювали точку зору російського уряду, й часто-густо, свідомо чи підсвідомо, подавали спотворену інформацію щодо минулого та сьогодення України. Тому нас не повинно дивувати, що в уявленнях французьких урядовців окремішність українських земель від Польщі чи, особливо, Росії була досить нечіткою. Аналізуючи джерела, на основі яких формувалися ці уявлення, ми спробуємо охарактеризувати інтелектуальну операцію надання людьми, котрі жили два століття тому, сенсу етнокультурному явищу, яке не було безпосередньо дане їхнім відчуттям. Це була тонка та делікатна операція, адже в цю епоху інтелектуальна спроба відокремити “українське” від “російського” та “польського” вимагала розплутування “нервових вузлів” цивілізаційних взаємовпливів і відмежування тісно переплетених між собою етнокультурних пластів. Оцінка істинності уявлень французьких офіційних чиновників на початку XIX ст. про українські землі під владою Росії не належить до наших завдань. Нас цікавить сам факт існування таких поглядів, їхній зміст та способи їхнього обґрунтування.

Не підлягає сумніву, що у більшості оповідей інформаторів французького уряду “Україну” описано як атавізм певної історичної ситуації, різновид пограничного краю у відносинах між Річчю Посполитою, Росією та їхніми східними суперниками – Кримським ханством та Османською імперією. Таким чином, уявлення французьких урядовців стосовно України формувалися шляхом некритичного засвоєння інформації з дискурсів представників двох імперських спільнот, які змагалися за володіння цим краєм. Прикладом такого першоджерела уявлень можуть служити не лишень дискурси поляків чи росіян, але навіть тих французьких авторів, які створювали їх на догоду своїм російським покровителям. У процесі укладання “Статистичних описів” було використано наукові праці двох французів, які у другій половині XVIII ст. перебували на російській службі – П’єр-Шарля Левека та Ніколя-Габрієля Ле Клерка. Дослідження першого з них, яке називалося “Російська історія”, побачило світ 1781 р. і було перевидано 1800 р. Воно використовувалося у процесі упорядкування “Статистичних описів” Російської імперії¹⁷, відтак вважалося експертами Військового міністерства певним джерелом інформації

¹⁷Ibid., carton 1488/3 [Etat physique et politique de l'Empire de Russie. Extrait des ouvrages de Lomonossov, Williams, Leclerc, Levesque, Beaufort, Desmeunier et Castera].

стосовно історії, культури, географічного становища та населення цієї імперії. У восьмому томі своєї праці П.-Ш.Левек подав докладний “Опис Російської імперії” (*Description de l’Empire de Russie*). Поруч з іншими губерніями, француз описав і Малоросійське губернаторство. За словами дослідника, це “губернаторство межує на півночі з Могильовською губернією, на сході – з Білгородською та Слобідською Україною, на півдні – з Новоросією, на заході – з Польщею”. По тому П.-Ш.Левек відзначив, що “цей край також відомий під назвою Україна, що означає кордон”¹⁸. Інший французький автор, лейб-медик при особі останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, Н.-Г. Ле Клерк використав при упорядкуванні двох своїх праць – “Фізичної, моральної, громадянської та політичної історії давньої Росії в трьох томах” (1783)¹⁹ та “Історії сучасної Росії в трьох томах” (1783-1793)²⁰ – не лише дослідження російських та чужоземних дослідників, але й враження з особистого перебування у лівобережній Україні. Згідно визначення Н.-Г. Ле Клерка, “назва ”Україна” походить від слів “край”, “країна”, які означають “окраїна”, “кордон” [Росії з Польщею]”²¹. Під враженням цих праць відомий французький географ Конрад Мальт-Брюн 1807 р. писав про Україну, що “вона, точно кажучи, складається [лишень] з Київського та Чернігівського воєводств”²². Відзначимо, що цей погляд був співвідносний із судженням німецького дослідника географії Російської імперії, почесного члена Російської академії наук Антона Фрідріха Бюшінга, праці котрого також активно використовувалися у процесі укладання “Статистичних описів”. За словами цього вченого, “Україною називають суміжний край, оскільки він розділяє Росію, Польщу, Татарщину і Туреччину”²³.

Під впливом інформації, яку було запозичено французькими урядовими аналітиками з вищезгаданих наукових публікацій, у “Статистичних описах” паралельно з поняттям “російська Україна” вживався топонім “Малоросія” (*Petite Russie*). Наприклад, у “Статистичному описі Чернігівщини та Полтавщини” наголошувалося, що “ці дві губернії становили частину Малоросійського губернаторства або

¹⁸ *Levesque P.-Ch. Histoire de Russie. Hambourg–Brunswick, 1800. – Т. 8. – Р. 229.*

¹⁹ *Le Clerc N.-G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne. – Paris–Versailles, 1783. – Т. 1-3.*

²⁰ *Le Clerc N.-G. Histoire de la Russie moderne. Paris–Versailles, 1783. – l’an Ile de la Republique Francaise. – Т. 1-3.*

²¹ *Le Clerc N.-G. Histoire physique. – Т. 2. – Р. 436.*

²² *Malte-Brun [C.] Tableau de la Pologne, ancienne et moderne, sous les rapports geographiques, statistiques, geologiques, politiques, moraux, historiques, legislatifs, scientifiques et litteraires, publie en un volume. 2-ieme edition. – Bruxelles, 1830. – Р. 141.*

²³ *Busching A. F. Nouveau traite de geographie qui contient la Description de l’Empire de Russie. – Zullichow, 1768. – Р. 237.*

України”²⁴. У розумінні інформаторів Наполеона межі України та Малоросії не співпадали, бо остання уявлялася як значно ширша порівняно з колишньою “російською Україною” територіальна спільнота, видовжена у напрямках на схід та південь. На перший погляд, було б логічно, якщо б французькі урядові аналітики, за прикладом праць П.-Ш.Левека та Н.-Г. Ле Клерка, ототожили Малоросію з адміністративною одиницею Російської імперії – так званим Малоросійським генерал-губернаторством, яке охоплювало Чернігівську, Новгород-Сіверську та Полтавську губернії. Але в цьому питанні упорядники “Статистичних описів” несподівано застосували інший підхід, бо виявили схильність до визначення меж Малоросії не згідно вказаних російською адміністрацією кордонів, а за національним принципом. Наприклад, упорядник “Статистичного опису Київської губернії” вважав за потрібне звернути увагу свого уряду на те, що “за національним принципом і становищем мешканці цієї губернії є такими ж як у Малоросії”²⁵. При цьому він послався на наукове дослідження академіка Й.Г.Георгі, котрий, уклавши у 1770-ті рр. докладний опис народонаселення Російської імперії, назвав “націями” всі народи, які належали до складу цієї держави, у тому числі й малоросів²⁶. За принципом національної приналежності населення окреслив межі Малоросії й упорядник опису Чернігівщини та Полтавщини, вважаючи, що малоросійська територія охоплювала не тільки ці дві губернії, але також Київську та значні частини Катеринославської, Курської й Харківської губерній, яка, за його словами, “також називається Слобідською Україною”²⁷. Більше того, упорядник одного з описів Київщини вважав за потрібне звернути увагу свого уряду на те, що навіть “Орловська губернія замешкується малоросами”²⁸.

Національний і суспільний склад населення, його матеріальна та духовна культура

Українські землі на лівому березі Дніпра мусили уявлятися французам як густозаселена та добре освоєна у господарському відношенні

²⁴ Ceux deux gouvernements faisaient partie du gouvernement de la Petite Russie (Malorossinskaja gubernia ou l'Ukraine) (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/5, f. 1).

²⁵ Ils sont sous le rapport de nation et des conditions les memes que ceux de la Petite Russie (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/9).

²⁶ Georgi J. G. Description de toutes les Nations de l'Empire de Russie, ou l'on expose leurs mœurs et manieres de vivre, leurs religions, usages, habitants, habillement et autres particularites remarquables. – St-Petersbourg, 1776.

²⁷ La Petite Russie comptait les gouvernements de Kiev, de Tchernigov, de Novgorod-Siverskoi et differentes parties de plusieurs gouvernements adjacents, tels que Jekaterinoslav, Koursk, Kharkov qui porte aussi le nom d'Oukraine Slobodskoi (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/5, f. 1).

²⁸ Je vous soumets cet article parce que le gouvernement d'Orel est habite par des Malorosses (Ibid., carton 1487/6).

територія. У складеній у Статистичному відділі Військового міністерства довідці стосовно щільності населення Російської імперії відзначалося, що на одну квадратну милю в Чернігівській губернії припадало 1605 мешканців, що дорівнювало щільності населення у таких добре розвинутих німецьких державах як Кассель і Гессен, а в Слобожанщині цей показник становив 1137 осіб, що відповідало показникові Кельна²⁹. Навіть за встарілими на тридцять років даними четвертої загальноросійської ревізської “сказки” 1782 р., які було наведено у “Статистичному описі Малоросійського губернаторства”, лишень у Чернігівській губернії налічувалося “376 тисяч 912 [душ] чоловічої статі і 370 тисяч 938 [душ] протилежної статі”, які підлягали оподаткуванню. За інформацією з того ж джерела, “в усій Новгород-Сіверській губернії з оподаткованих класів є 370 тисяч 998 мешканців чоловічої статі і 371 тисяча 002 – протилежної статі, загалом – 742 тисячі [душ]; таким чином, дві губернії містять 1 мільйон 483 тисячі [душ кріпаків]”. Упорядник цього “Статистичного опису” відзначив, що “не враховуючи шляхти, священнослужителів й інших [осіб], звільнених від сплати податків, число яких є значимим, число мешканців на квадратну милю у вищезгаданій Новгород-Сіверській губернії становить 1 тисяча 048 [душ]; а в двох, таким чином, близько 1 тисячі 326–ти [душ]”. До числа звільнених від оподаткування осіб було враховано також “1 тисячу 788 селян з земельної міліції”, або колишніх козаків, які проживали в обох згаданих губерніях³⁰.

Щодо занять населення, то у “Статистичних описах” відзначалося, що “землеробство є головною справою сільських мешканців, так само як і значної частини занять [мешканців] повітових і найменших міст”³¹. Ще у своїй “Історії Карла XII” Вольтер наголошував, що “північна частина України є землеробською та багатою; південна ж, яку розташовано на рівні приблизно сорок восьмої паралелі, є одно-

²⁹ SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/3 [Population et echelle des gouvernements de l'Empire de Russie].

³⁰ En tout la Statthalterschaft de Nowogrod Sewersk contenait, des classes sujettes a l'impot, 370,998 habitants males et 371,002 de l'autre sexe, total = 742,000; et celle de Tschernigow, 370,912 males et 370,938 de l'autre sexe, total = 741,850; ainsi les deux Statthalterschaft en contenaient 1, 483,850. Outre la noblesse, les ecclesiastiques, et les autres exempts d'impot dont le nombre est considerable, celui des habitants est par mille quatre dans la ci-devant Statthalterschaft de Nowogrod Sewersk, de 1,048; dans celle de Tschernigow, de 1,604; et ainsi dans toutes deux, environ de 1,326 [...] Il y a aussi dans les deux Statthalterschaft 1,788 gens de la campagne (Landleute) exempts d'impots (Ibid., carton 1487/8, f. 15).

³¹ L'agriculture est l'affaire principale des gens de la campagne, et c'est aussi une partie importante des occupations des villes de cercle et des plus petites (Ibid., f. 17).

часно одним з найбільш родючих і найбільш пустельних країв світу”³². Французьким урядовцям, які читали Вольтера та “Статистичні описи”, лівобережна Україна безперечно мусила уявлятися аграрною глибинкою. Характеризуючи суспільний устрій цього краю, французькі аналітики звертали увагу на те, що величезну більшість тутешнього населення становили або державні, або поміщицькі селяни. Упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства” відзначав, посилаючись на дані тієї ж ревізької “сказки”, що державних і монастирських селян “налічується в двох губерніях 307 тисяч 199 [душ]”, “селян, які належать шляхті, – 404 тисячі 875 [душ]”. Природним наслідком величезної чисельності зайнятого у аграрному секторі населення був відчутний брак землі. Упорядник згаданого опису відзначив, що “серед селян є багато безземельних, які орендують землі в шляхті й інших власників, і яких називають посполиті”³³.

Особливістю суспільного устрою Малоросії французькі урядові аналітики вважали значний відсоток чужоземців серед інших прошарків населення. За їхніми словами, шляхта складалася не лише з малоросів, але також з великоросів і поляків. Щодо мешканців міст, які окреслювалися за французькими уявленнями як буржуа, то упорядник “Статистичного опису Малоросії” зауважив, що “більшість [з-поміж них] чужоземного походження”. Він навів дані перепису 1782 року, згідно якого в Новгород-Сіверській і Чернігівській губерніях купці “перебували в числі 3 тисяч [душ]”, а ремісників й інших міщан налічувалося заледве 20 тисяч душ³⁴.

Згідно віровизнання тутешнє населення визначалося як майже винятково православне, бо упорядник “Статистичного опису Малоросії” відзначив значне число “священнослужителів православного грецького обряду і лишень трохи священників інших обрядів”³⁵.

Відповідно до “національного принципу” (*sous le rapport de nation*), населення лівобережної України складалося, за інформацією упорядників “Статистичних описів”, з малоросів, великоросів, які “перебувають у великому числі серед шляхти, буржуазії і селян”, а також компактних груп колоністів – передусім німців протестантського віровизнання (названих одним з упорядників “Статистич-

³² *Voltaire*. Histoire de Charles XII. P. 161.

³³ Paysans de la couronne et de couvents, on nomme republicains; d'après le recensement, ils [se comptent] dans les deux *Statthalterschaft* 307, 199. Paysans de la noblesse, 404,875. Parmi les paysans il y en a beaucoup sans terres qui tiennent a ferme des terres de la noblesse et autres propriétaires, et qu'on nomme *pospolités* (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 14-15).

³⁴ Marchands qui au 4eme recensement en 1782 etaient dans les deux *Statthalterschaft* de Nowograd Sewersk et de Tschernigow au nombre de 3,016; et gens de metier et autres gens de ville etaient au nombre de 20,000 (Ibid., f. 14).

³⁵ Ecclesiastiques, grecs orthodoxes et peu d'autres communions (Ibid.).

них описів” менонітами³⁶) і шведів. Щодо останніх, то упорядник основного варіанту “Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній” відзначав, що “лишень в одному Чернігівському губернаторстві їх більше 3 тисяч [душ], [які] замешкують особливі села на Десні, у місцевості родючій, але позбавленій лісу”. За його словами, “у містах і селах мешкають також серби, молдавани, поляки, вірмени, євреї, греки, богемці”, однак про їх чисельність він не мав інформації³⁷.

Природно, що найбільше уваги у своїй оповіді французькі аналітики приділили автохтонним мешканцям Малоросії, тобто малоросам. На перший погляд, ці автори мали схильність зараховувати малоросів до сфери переважання російської цивілізації. “Фізичний і моральний характер малоросів є, коли йдеться про [його] головні риси, характером великоросів; це ті самі зріст, будова тіла, здібність до знань, моторність у науках, схильність до веселощів, до пісні та до міцних настоянок”, – відзначав упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства”³⁸. Упорядник “Статистичного опису Київської губернії” писав, що “малоросіяни подібні своїм характером до інших росіян”, “полюбляють музику та захоплюються спиртними напоями, як мешканці Росії”³⁹. Така риса національного характеру малоросів, як їхня схильність до різноманітних святкувань, веселих забав і їх незмінних супутниць – музики, танців і спиртних напоїв, яка відзначалася всіма упорядниками описів лівобережної України⁴⁰, дозволяла цим інформаторам уряду Наполеона робити вис-

³⁶La population de ce gouvernement (de Kiow) se compose de Russes, de Polonais, de Juifs, de Bohemes et de Mennonistes (Ibid., carton 1488/8 [Detaillies sommaires sur les gouvernements de Volhynie, Podolie et Kiovie, d’apres la division russe]).

³⁷Les Grands Russes sont en grand nombre parmi la noblesse, les bourgeois et les paysans. Les autres habitants sont Allemands, Suedois et autres Colonistes. Dans la seule Statthalterschaft de Tschernigow, on habite des villages particuliers, sur la Desna, dans la contree fertile mais sans bois, il y en a plus de 3,000. Il y a aussi dans les villes et dans les campagnes des Serviens, Moldaves, Polonais, Armeniens, Juifs, Grecs et Bohemiens dont le nombre n’est pas connu (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 14).

³⁸Le caractere physique et moral des Malo-Rosses est, quand aux traits principaux, celui des Grands Russes. Meme stature, memes formes de corps, meme capacite pour les connaissances et la prompte expedition des sciences, meme penchant a la gaiete, au chant et aux liqueurs forts (Ibid., f. 16).

³⁹Les Malo–Russes ressemblent pour leur caractere aux autres Russes [...] Cela pourtant ne les empeche pas d’aimer la musique et de se livrer aux boissons spiritueuses, comme les Russes (Ibid., carton 1489/12, f. 7).

⁴⁰“Вони до крайнощів полюбляють пиво та горілку. Нерідко навіть у маленьких хижках можна зустріти добрі фруктові вина і питний мед” (Ils aiment a l’exces la biere et l’eau de vie. On trouve de bons vins, des fruits et de l’hydromel souvent dans de petites cabanes (Ibid., carton 1489/13-16, f. 17)); “Вони полюбляють міцні напої, пиво й, особливо, горілку і вміють виробляти багатьма способами вина з різних фруктів. Ці різновиди вина й питний мед становлять напої навіть найбільш сильних мешканців” (Ils aiment les boissons fortes, la biere et surtout l’eau de

новок про близькість світоглядів малоросів та великоросів, тобто росіян.

Втім, чи означали ці судження автоматичне визначення аналітиками Військового міністерства Франції малоросійської культури як одного з підваріантів великоросійської? Зважаючи на суперечливий характер інформації, яку було подано у “Статистичних описах” лівобережної України, відповідь на це питання не є настільки однозначною, як могло б видаватися з першого погляду. Бо навіть сам спосіб, яким упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства” окреслив національну специфічність малоросів, спонукає до роздумів. Зауваживши, що “на противагу Великій Росії їх називають малоросами або росами”⁴¹, цей аналітик протиставив мешканців Малоросії та Великоросії.

Але по-справжньому вдячну площину для протиставлення малоросів і великоросів створило порівняння етнопсихології цих народів, яке було наведено у “Статистичних описах”. Аналізуючи риси “національного характеру” малоросів, ті самі автори відзначали, що “вони видаються стриманішими і загалом мають темперамент, позначений різновидом меланхолії значно більшою мірою, ніж у великоросів”⁴², “вони дещо трохи стриманіші й їхня природна веселість помірковується досить сильним відтінком смутку”, а також “мають здібність до різного роду ремесел і загалом більш підприємливі, ніж власне кажучи росіяни”⁴³. На погляд іншого аналітика Військового міністерства Франції, котрий 1812 р. уклав “Опис фізичного та політичного становища Російської імперії”, різниці між великоросами та малоросами спостерігалися передусім в царині їхньої колективної ментальності: у той час, коли “росіяни схильні до невігластва, забобонів, бунтівливих за своїм характером, байдужі щодо своїх правителів, брехливі, [...] при потребі, злодійкуваті, пияки, схильні до лінощів”, малороси були “позбавлені всіх цих рис, хоча й подібні до мешканців півночі своїм природним духом, невимушеним світоглядом, здібністю до мистецтв, гостинністю та блазнівською веселістю”⁴⁴. Подібної думки дотримувався упорядник опису Подніпров’я, який відзначив,

---

vie et savent obtenir par plusieurs procedes du vin de differents fruits. Ces sortes de vins et l'hydromel forment la boisson des habitants meme les plus pauvres (Ibid., carton 1489/12, f. 8)).

⁴¹On les nomma, par opposition a la Grande Russie, Petits-Russes, ou Reusses (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 13).

⁴²Mais ils paraissent plus reserves et possedent generalement un temperament melange du melancolique plus que les Grands Russes (Ibid., f. 16).

⁴³Seulement ils sont un peu plus reserves et leur gaiete naturelle est temperee par une teinte assez forte de melancolie [...] Ils ont l'aptitude aux metiers de toutes especes et sont generalement plus industriels que les Russes proprement dite (Ibid., carton 1489/12, f. 7).

⁴⁴Les Russes passent pour etre ignorants, superstitieux, rebelles par caractere, indifferents envers leurs maitres, [знищене у тексті документу слово] par

що “мешканці Малоросії мають загалом вищий зріст і серйозніший характер, є більш спокійними та відданими, ніж етнічні росіяни”⁴⁵. Численні відмінності у духовній та матеріальній культурах “великоросів” і “малоросів” спонукали авторів “Статистичних описів” охарактеризувати малоросів як окрему “націю”, рівнозначну німцям чи шведам⁴⁶.

Витлумачуючи своєрідність культури малоросів, аналітики Військового міністерства дотримувалися вчення французького філософа Шарля-Луї Монтеск’є, котрий у своєму трактаті “Про дух законів” (1748 р.) висловив думку про те, що природне середовище детермінує фізичні та духовні якості суспільства⁴⁷. За словами упорядника “Статистичного опису Київської губернії”, “цю різницю слід було приписувати знову ж таки впливові південнішого клімату й їхньому (малоросів. – В.А.) змішуванню з іншими націями”⁴⁸. Упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства” вважав можливим порівнювати малоросів не з росіянами взагалі, а з більш подібними до них донськими козаками. При цьому він відзначив, що “внаслідок своїх громадянських і військових стосунків з поляками, татарами й іншими [народами], зміни місця проживання, [під впливом] клімату та способу життя, також через змішування з іншими націями Великої Росії, малороси представляють значно більше відмінностей в своїх фізичних і моральних формах, ніж донські козаки”⁴⁹. Вищезгадану оцінку майже без змін було запозичено з дослідження Ф.Гемпеля, котрий вважав, що “малороси, через зв’язки та відносини з поляками, татарами й іншими народами, зміну місця проживання та змішування з іншими народами, відрізняються за своїм

---

necessite, voleurs, ivrognes, paresseux par inclination. Les habitants [...] des provinces meridionales ne partagent pas tous ces vices et de plus ils ont de commun avec ceux de Nord un esprit aux arts, de l'adresse dans l'invitation et une gaiete bouffonne (Ibid., carton 1488/1, f. 28).

⁴⁵ Les habitants de la Petite Russie sont en general d'une stature plus haute et d'un caractere plus serieux, plus calmes, plus fideles que les autres Russes (Ibid., carton 1487/33 [Description de la ligne militaire de Dnieper]).

⁴⁶ Dans les *Statthalterschaft* de la Petite Russie et nommement dans le gouvernement actuel de la Petite Russie (Malaja Rossia) les habitants sont, sous le rapport de nations, a peu pres dans l'ordre de quantite suivant. Petites Russes ou Malorossiens [...] Les autres habitants sont Allemands, Suedois et autres Colonistes (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 13, 14).

⁴⁷ *Монтеск'є Ш.-Л.* Избранные произведения. Пер. с фр. Москва, 1955. С. 352.

⁴⁸ On peut attribuer cette difference a l'influence d'un climat plus meridional et a leur melange avec d'autres nations (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/12, f. 8).

⁴⁹ Les Malorossiens ou Petits Russes par suite de leurs relations civiles et militaires avec les Polonais, les Tartares et autres, de leurs changements de residences, de climat et de la maniere de vivre et aussi par leurs melanges avec d'autres nations de Grande Russie presentent beaucoup plus de varietes dans leurs formes physiques et morales que les Cosaques du Don (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 14).

фізичним і моральним станом від росіян значно більшою мірою, ніж донські козаки”⁵⁰.

Особливого витлумачення потребує твердження французьких аналітиків про “змішування [мешканців Малоросії] з іншими націями”. Цей погляд відповідав тогочасному рівню наукових знань, адже описуючи малоросів, чужоземні дослідники розглядали їх передусім як субстрат впливів з боку основних цивілізацій Східної Європи – Російської та Польської (з домішками тюркських впливів та культурної амальгами з різноманітними групами поселенців, таких, наприклад, як німці чи богемці). На думку чи не найавторитетнішого знавця етнічної картини Російської імперії доби наполеонівських війн Ф.Гемпеля, “малороси, через їхнє сусідство з поляками та росіянами, стали дуже подібними до останніх. Традиції та звичаї малоросів є сумішшю традицій та звичаїв цих народів, а їхня мова є діалектом польської”⁵¹. Відтак у оповідях, які слугували головними джерелами уявлень французьких урядовців щодо мешканців України, малороси нерідко замальовувались як росіяни, котрі розмовляли польською мовою. Наголошуючи на відмінності “солодкої мови козаків” від мови великоросів, упорядник “Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній” застосував для цього вочевидь достатньою мірою переконливий для уяви французів спосіб, назвавши українську мову “діалектом польської”. При цьому він відзначив, що “вона є солодкою та сповненою применшувальних і збільшувальних зворотів”⁵². Як першоджерело цієї інформації, аналітик Військового міністерства використав (хоч не вказав цього) науковий дискурс Н.-Г. Ле Клерка, котрий писав: “Мова козаків є діалектом польської. Вона є дуже делікатною, сповнена применшувальних і збільшувальних зворотів, делікатностей і способів розмовляти м’яко та манірно”⁵³.

Як дещо відмінну від попереднього погляду, слід оцінювати думку одного з французьких аналітиків, котрий вважав, що українська мова “є сумішшю російської та польської мов”⁵⁴. Згаданий співробітник французького Міністерства закордонних справ вказав першоджерело поданої ним для урядового користування інформації: ним був науковий дискурс А.Ф.Бюшінга. Подаючи класифікацію європейських мов, цей німецький географ описав російську та польську як найпоширеніші у слов’янській мовній сім’ї [Slavische oder Slavonische

⁵⁰ Hempel F. Op. cit. – P. 139, 138.

⁵¹ Ibid. – P. 139.

⁵² La langue des Kosaques est un dialecte de la polonaise. Elle est douce et remplie de diminutifs et d’augmentatifs (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/13-16, f. 17).

⁵³ Le Clerc N.-G. Op. cit. – P. 83.

⁵⁴ Leur langue est un melange des langues russe et polonaise (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/9).

Sprache]. При цьому він відзначив, що мова росіян має головний діалект [Hauptdialekt] і чимало інших діалектів, походження яких витлумачував лінгвістичними впливами сусідніх народів. У західних землях Російської імперії, які було приєднано до останньої в результаті поділів Речі Посполитої, говірку місцевого, за А.Ф.Бюшінгом – здебільшого російського, населення було зіпсуто впливом польської мови⁵⁵.

Можна зауважити, що, аналізуючи мову малоросів, упорядники “Статистичних описів” застосовували не тільки методологічний інструментарій етнографії, але й, можливо неусвідомлено для самих себе, зробили крок у бік якісно нового способу наукового пояснення, який репрезентує етнологія – наука, що повною мірою розвинулася лише у другій половині ХХ ст. Згідно класичного визначення одного з “батьків” етнології Клода Леві-Строса, “етнографія займається спостереженням і аналізом людських груп із врахуванням властивої їм своєрідності і намагається якомога точніше відтворити життя кожної з них, тоді як етнологія порівнює подані етнографами матеріали”⁵⁶. Попри всю очевидну бездоказовість і поверховість порівнянь етнографічного матеріалу у “Статистичних описах”, їхні автори чи не вперше в історії досліджень історії українського народу намагались пояснити його як феномен, що знаходився на перехресті впливів Заходу (Польща як форпост “Великої імперії” Наполеона) і Сходу (Російська імперія).

Відмінності між поглядами інформаторів французького уряду стосувалися здебільшого того, які впливи (російські чи польські) переважали в культурі українців. При цьому більшість з-поміж них все ж воліла надавати перевагу ближчим до європейської культурної традиції польським впливам. Характеризуючи заняття малоросів, упорядники “Статистичних описів” вважали останніх не лише “більш підприємливими, ніж власне кажучи росіяни”, але й більш пристосованими до типу господарювання, властивого сучасній західній цивілізації. “Тут і в усьому краї, який складав колишню Малоросію, не лише адміністративні осередки і великі міста, але навіть і найменші, заглиблюються більшою мірою, ніж у Великоросії, у виробництво, властиве містам, торгівлю, ремесла й інші заняття такого роду; це відбувається особливо внаслідок того, що тут, так само як в іншій місцевості [Малоросії] виробництво, яке провадять сільські мешканці, не обмежується [цеховими] корпораціями”. Але цей тип підприємництва зображався як ще дуже далекий від стандартів Заходу.

⁵⁵ Busching A. F. Vorbereitung zur Europäischen Länder- und Staatenkunde nebst einer statischen Uebersicht des jessigen Europa. – Keuttlingen, 1804. – S. 393.

⁵⁶ Леві-Строс К. Структурна антропология. Пер. з фр. 2-е вид. – Київ, 2000. – С. 8.

“Проте, в цих губерніях зовсім немає великих фабрик, ані інших виробничих закладів, і торгівля, яку ведуть міста, обмежується зазвичай найближчими околицями, що призводить до того, що міщани також намагаються збільшити свій прибуток за допомогою додаткових занять: розводять сади і навіть певні поля, плекають худобу”⁵⁷.

Подібний підхід простежується ще чіткіше у способі упорядників “Статистичних описів” пояснювати вигляд і призначення певних елементів матеріальної культури малоросів. Наприклад, український одяг вважався загалом відповідним польським аналогам (при цьому підкреслювалося, що “одяг малоросів скроєно по-польському”), а відмінності української свитки від польського кунтуша полягали лишень у другорядних деталях, як от у коротших полах і рукавах⁵⁸. Вплив наукового дискурсу Ф.Гемпеля на уявлення французьких урядовців був у цьому випадку більш ніж очевидний: “Звичайний костюм малоросів є майже костюмом поляків: вони носять широкі онучі, які обвиваються навколо ікр, та короткі, чорні чи кольорові, чоботи, довгі та широкі штани, відкриті, білі чи кольорові, сорочки, різновид корсету, плаття на польський кшталт з короткими, обрізаними рукавами з кольоровими, золотими чи срібними, гудзиками [...] Козаки повністю одягаються по-польському, але [на відміну від поляків] не голять волосся”⁵⁹. Навіть козацькі худоба та коні видавалися Ф.Гемпелю “подібними до польських”⁶⁰.

Для декотрих характеристик, що регулярно повторюються у “Статистичних описах” Малоросії, характерна виразна категоричність, яка дозволяє говорити про певну усталеність стереотипних суджень щодо характеру малоросів в уяві мешканців Заходу взагалі та Франції зокрема. Одним із таких стереотипів є незмінна констатація факту надзвичайної родючості українських земель (обережну спробу перегляду

⁵⁷ Ici et dans tout le pays qui formait l'ancienne Malorossie non seulement les chefs lieux et les grandes villes, mais les plus petites meme se renferment plus que dans la Grande Russie dans l'industrie propre aux villes, le commerce, les metiers et autres occupations de ce genre; cela vient surtout de ce qu'ici, l'industrie des gens de la campagne ne s'est pas etendue, autant que dans l'autre contree jusqu'a l'exercice des metiers non en corporations (*Unqunftige*). Mais ce gouvernement n'a point de grandes fabriques, ni autres etablissemens industriel en grand, et le negoce des villes se reduit d'ordinaire aux pays les plus voisins, ce qui fait que gens des villes cherchent aussi a augmenter leurs profite par des travaux auxiliaires, cultivent des jardins et meme quelques champs, elevent des bestiaux (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8, f. 17).

⁵⁸ Le habillement particulier des Petits Russes (du sexe masculin) a une grande ressemblance avec celui des Polonais; [...] un habit taille a la polonoise, mais court et avec des manches decoupees en pointes (*ibid.*, f. 15). L'habillement allemand est adopte par les habitants des villes, celui des gens de la campagne se rapproche assez du polonais [...] Leurs habits de corps semblent a ceux polonais (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/12, f. 9).

⁵⁹ *Hempel F.* Op. cit. – P. 138.

⁶⁰ *Ibid.*

цього стереотипу знаходимо лише у “Статистичному описі Чернігівської та Полтавської губерній”, упорядник якого, посилаючись на звіт, виданий 1802 р. міністром внутрішніх справ Російської імперії, вважає цю родючість “трохи перебільшеною”⁶¹), яка, зазвичай, контрастує у дискурсі з образом схильного до легковажності та байдикування малороса, який не вміє належним чином скористатися природним багатством свого краю, щоб покращити свій добробут. Цей стереотип чужинської уяви особливо чітко відобразився у основному варіанті “Статистичного опису Київської губернії”: “М’якість клімату і велика родючість ґрунтів забезпечують мешканців всіма необхідними для життя продуктами, не змушуючи їх [при цьому] до виснажливої праці [А]. Щоб плодоносити, земля потребує лишень легкого перекопування]. Сама природа старається зробити [в цьому краї] добродійність людям, але люди зовсім не допомагають їй в цьому. Надлишок зерна є настільки великим, що на полях часто залишають частину врожаю”⁶². “Домашній побут різниться значною мірою, відповідно до різниці між різними станами; існує лише незначне число багатих; але взагалі навіть найнижчий клас в народі настільки меткого і в настільки гарному краї знаходить з чого жити: між тим, внаслідок своєї схильності до бездіяльності і невміння передбачити свої потреби в майбутньому, він має мало достатку; найбільше число [з поміж них] становлять ті, що потерпають від злиднів”, – аналізував психологічні та ментальні причини загальної бідності у цьому відносно багатому краї упорядник “Статистичного опису Малоросійського губернаторства”⁶³.

Згаданий стереотип уяви вочевидь не могли похитнути поодинокі донесення безпосередніх очевидців, таких як от, наприклад, австрійський дипломат фон Берг, котрий у вересні 1812 р. докладним чином описав свою подорож з Петербурга до Відня через Київ, після чого подав її власному урядові, який не забарився надіслати її копію урядові союзної Франції. За свідченням фон Берга, головною причи-

⁶¹ La fertilité de l'Ukraine, tant votée par les géographes et les voyageurs, paraît un peu exagérée d'après le rapport officiel publié en 1802 par le ministre de l'intérieur (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/13-16, f. 17).

⁶² La douceur du climat et la grande fertilité du sol procurent aux habitants toutes les denrées nécessaires à la vie, sans les atteindre à de pénibles travaux [A] *La terre n'a besoin que d'être légèrement remuée pour produire*. Enfin la nature s'efforce d'y faire du bien aux hommes; mais les hommes n'y secondent point la nature. L'abondance du blé est si grande que souvent abandonne une partie de la récolte dans les champs (Ibid., carton 1489/12, f. 9).

⁶³ L'aisance domestique varie beaucoup selon les différents rapports des conditions entre elles; il n'est qu'un petit nombre de riches; mais en total la plus basse classe chez un peuple si adroit et dans un si bon pays trouve encore assez de quoi vivre: mais cependant, par suite de son penchant à l'oisiveté et de son imprévoyance des besoins à venir, il a peu d'aisance; et le plus grand nombre est nécessiteux (Ibid., carton 1487/8, f. 16-17).

ною “негосподарності” малоросів був тягар повинностей перед панами та державою: “Загалом бідний у цих краях і утискуваний поміщиками, землероб не спроможний на часі зібрати зерно, обмолотити [його], обробити землю, і його дім посеред поля, вкритий гнилою соломою, опиняється під загрозою недостачі прохарчування протягом року”⁶⁴.

На наш погляд, стереотипний спосіб опису культури малоросів був значною мірою обумовлений особливостями ментальності французьких авторів, для котрих усі ці “варвари” – поляки, малороси чи великороси – були подібні між собою такою ж мірою, якою всі вони відрізнялися від мешканців “цивілізованої” Західної Європи. У опублікованому 1807 р. підсумкові своїх тридцятирічних особистих спостережень і наукових студій – трактаті під красномовною назвою “Спостерігач у Польщі” – член Академії у Нансі етнограф Юбер Вотрен охопив, за словами видавця, “суворим, але справедливим поглядом” дійсність колишньої Речі Посполитої на зламі XVIII-XIX ст.⁶⁵ Цей науковець описав екзотичну для уяви його співвітчизників культуру як “тубільну” (*indigene*), “спізнілу у своєму розвитку” (*tardive*), “східну” (*orientale*), “азіатську” (*asiatique*). За переконанням Ю. Вотрена, своїми звичками, а також відразливими, як на витончений смак француза, їжею й одягом поляки були більше подібні до своїх східних сусідів, ніж до європейців: недаремно на думку цьому академічному мужеві одразу спали “росіяни, які нагадують поляків у стількох речах”. Наприклад, детально описуючи вже згаданий кунтуш, дослідник вважав доречним зауважити, що “польський одяг має в собі більше азіатського, ніж європейського”, а звичай поляків голити голову та прикрашати голову хутряними шапками назвав ідентичним тому, що панує у Литві, Росії, Україні, Татарії⁶⁶. Якщо такою була думка спеціаліста-науковця, то чому б резидентові Наполеона у Варшаві не вважати, що на схід від Ельби “худоба виснажена, а поля – огидні та занедбані”, “мова є чужою для Європи, костюми –

⁶⁴ *Passant de Moscou a Kiew, j'ai rencontre [...] cultivateur qui – generalement pauvre dans ces contrees et opprime par les proprietaires de bien fonds – se voit empeche de revenir a temps pour couper le bled, pour semer, pour labourer la terre, de sorte que ses maisons pourries dans les champs le menacent d'un manque de subsistance pour une annee entiere* (Hof-Haus und Staats Archiv, Diplomatiscbe Korrespondanz, Ost – und Sudost Europa, Ru?land III, karton 12, s. 36 [Journal du voyage de M. le chevalier de Bergues, Vienne le 1er octobre 1812]; див. копію у Архіві Міністерства закордонних справ Франції (AMAE, serie “Memoires et documents” (далі – MD), sous-serie “Russie”, vol. 32, f. 280).

⁶⁵ *Vautrin H. L'Observateur en Pologne. – Paris, 1807. – P. I.*

⁶⁶ *ibid.* – P. 213, 216-217.

відмінними від європейського одягу”, а сама Польща, хоч “не є більше Азією, ще не є Європа”⁶⁷.

У окремих “Статистичних описах” лівобережної України щодо автохтонного населення також вжито етнографічне поняття “тубільці” (*indigenes*)⁶⁸, яке було запозичене західними науковцями з колоніальної практики. Стиль дискурсу “Статистичних описів” Лівобережжя надзвичайно подібний до творів тогочасних етнографів, які описували тубільні племена як “дикунів” і “варварів”. Прикметною особливістю етнографічного методу у XVIII–XIX ст. було відсторонення дослідника від “тубільної” культури, витлумачення останньої у поняттях, притаманних уяві цивілізованої (за поняттями Просвітництва) людини. Читаючи, наприклад, описи верхнього одягу чи хат малоросів, якось не одразу усвідомлюєш, що йдеться про свитки й мазанки: мабуть, жоден українець не описав би ці елементи своєї матеріальної культури в такий дивний, ніби відсторонений, механічний спосіб, сповнений водночас і похвали тубільцям за їхню кмітливість, їхні кравецькі чи архітектурні здібності (див., наприклад, комплімент упорядника “Статистичного опису Малоросійського губернаторства” щодо “простих, але добре спланованих будинків”, які “збудовано у малоросійській або українській манері”⁶⁹), і погорди щодо невибагливого примітивізму української народної культури (див. у тому ж документі відгуки про будівельні матеріали, що їх використовують українці, – солому та коров’яче лайно, а також про “невибагливу” українську кухню, яку, втім, характеризувано загалом позитивно як “чисту і добру”)⁷⁰.

Втім, описуючи мешканців лівобережної України, французькі урядові аналітики мали досить чітку свідомість того, що ці “тубільці”, на відміну від дикунів, яких описували етнографи у заморських колоніях, мали власну історію: на початку кожного з описів Чернігівської та Полтавської губерній було подано короткий екскурс минулого України,

⁶⁷Pradt D. Op. cit. – P. 23

⁶⁸Les habitants de ce gouvernement se composent d'indigenes qu'on nomme Malo-Russes, c'est-a-dire Petits Russes (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1489/12, f. 7).

⁶⁹Outre les villes de cercles il y a dans chaque cercle quelques villes et slobodes, quelques unes assez grandes, mais la plupart petites, et baties a la maniere des Petits Russes ou Ukrainiens; c'est-a-dire avec beaucoup de petites maisons, simples mais bien distribuees, d'une charpente tres legere et tres espacee avec des murs de torchis (argile melee de paille) (Ibid., carton 1487/8, f. 15).

⁷⁰Les villages, meme ceux a eglise, sont petites et ont des maisons de charpente. Les hangars, etables et autres batiments de cour ont d'ordinaire des murs minces formes d'arbrisseaux entrelaces et recouverts d'une masse d'argile et de bouse de vache et d'un enduit blanc; ils sont froids. Les toits de paille sont les plus communs [...] La nourriture est en general tres simple mais propre et bonne; elle se compose de viande, poisson, legumes et surtout souvent de fruits et de bouillie (Ibid., f. 15, 16).

яке, на погляд упорядників, закінчилося з втратою більш-менш самостійної ролі останньої й її цілковитим підпорядкуванням Росії, наслідком чого стало перетворення України на Малоросію, а українців – на малоросів. Таким чином, французькі аналітики цілком слушно відзначили, що із втратою українцями атрибутів державної незалежності, таких от, як особлива за статусом територія, військо, адміністрація, історичне поняття українського народу було замінене етнографічним, сам же народ не перестав існувати, але позбувся головної, з погляду французької політичної культури, ознаки нації – власної державності.